

УДК 94 (496.5=163.41) „1939/1945“ : 343.819.5

СРБИ У ЛОГОРНИМА У АЛБАНИЈИ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: У току Другог светског рата у Албанији је било 13 логора, који су били намењени за српско и црногорско становништво. Највећи међу њима био је логор у Кукушу у коме је држано око 4.500 логораша. Циљ интернације је био да се спречи пружање отпора окупацији и подстакне исељавање српског становништва.

Кључне речи: логор, Срби, Црногорци, Други светски рат, окупација, Косово и Метохија, Албанија, интернација...

Након Априлског слома Југославије у Другом светском рату, Косово и Метохија су подељени између три силе које су формирале своје окупационе зоне. Немачкој војно-управној зони, заједно са Србијом припали су и Вучитрнски, Косовско-митровачки и Лапски срез, Бугарска је држала Гњилане, Качанички и Неродимски срез, док је највећи део припао Италији. «У састав Велике Албаније ушла је целокупна површина Косова под италијанском окупацијом, која је захватала површину од 8.900 km² (са плавским, рожајским и тутинским крајем) на којој је живело 560.000 становника.»¹ Изве-

деним разграничењем многи нису били задовољни, између осталих, Бугарска која је претендовала на много већи окупациони простор, док је квислиншки режим у Србији, остављен без стварног утицаја био приморан да се помири са затеченим стањем, исто као и црногорски сепаратисти. Основни критеријум поделе били су немачки интереси и оданост немачкој политици из чега је проистекло привилеговање албанског и ускраћивање права српском становништву.

Терор над српским становништвом и његово страдање отпочело је већ у априлском рату, да би

¹ Б. Петрановић, Србија у Другом светском

рату, Београд 1992, стр 246.

окупацијом био појачан његов интензитет. То се нарочито односи на област италијанског протектората. Албански сепаратисти уживали су наклоност окупационих власти што им је омогућило несметано насиље над српским становништвом, од застрашивања, пљачкања и уцењивања, па до отмица, силовања и убистава. Солунски добровољци, колонисти и насељеници били су први који су осетили бруталност ратних промена. Већина њихових насеља попаљена је већ у априлу и мају 1941, а поред палења имовине, пљачкани су, тучени, уцењивани и убијани. Међутим, од насиља није било поштеђено ни остало српско становништво. «Под претњом биолошког истребљења са Косова и Метохије је у 1941. години исељено око 100.000 Срба (из бугарске окупационе зоне 25.000, италијанске 40.000 и немачке 30.000), албански терор имао је све одлике верског рата. Пратило га је спаљивање кућа, затирање културних и верских објеката, затварање школа и забрана књига.»²

Један од облика терора било је хапшење и затварање становништва. Прво су Немци формирали пролазне заробљеничке логоре у Косовској Митровици и Приштини, одакле су војни заробљеници српског, црногорског и јеврејског порекла отпремани даље у логоре у Немачкој. Затим су затвори почели да се користе као облик репресије над српским становништвом у циљу да се оно протера са огњишта. Албанске жандармеријске снаге хапсиле су Србе без икаквог повода. «У затвору

су их задржавали од два - три до месец дана и пуштали су их тек пошто би их премлатили. Скоро сви су по изласку из затвора одлазили у Србију.»³ Кроз ове затворе који су постојали у свим среским и окружним местима прошло је више десетина хиљада људи, тако да је приштински затвор по свим обележјима и броју заробљеника имао карактер мањег логора, док је по условима на најгорем гласу био затвор у Косовској Митровици. Осим тога, на италијанском окупационом подручју вршене су интернације у логоре у Албанији и Италији.

Интернација српског становништва била је присутна од првих дана окупације и може се препознати неколико фаза у оквиру којих се она одвијала. Током 1941. године могу се разликовати два таласа интернација - први који је наступио одмах по окупацији и био усмерен на војна лица, као и на застрашивање и притисак на српско становништво. У току Априлског рата италијанске јединице заробиле су укупно 59.500 војника, подофицира и официра са југословенског ратног подручја. За заробљене су формиран су сабирни логори, одакле су средином јуна слати у веће логоре у Италији, тако је у логору "Ђи" код Драча било око 1.800 војника, а такође је постојао и логор Ђеромин код Бурелија у Албанији. Други талас интернација у 1941. години настао је као вид реакције на устанак у Србији и Црној Гори и као вид превентиве услед страха од ши-

² Љ. Димић, Историја српске државности III, Нови Сад 2001, стр 227.

³ Б. Божовић, М. Вавић, Сукова времена на Косову и Метохији-квислинзи и колаборација у Другом светском рату, Београд 1991, стр.58.

рења устанка на територију Косова и Метохије.

Током 1942. године два су догађаја обележила појчавање броја интернација. Прво је у пролеће 1942. повећан број интернација у случајевима отпора присилној мобилизацији српског становништва у италијанску војску. Током јуна 1942. приликом посете председника албанске колаборационистичке владе Мустафе Крује Косову и Метохији издате су наредбе префектима и подпрефектима да све Србе староседеоце прогласе насељеницима и по том основу протерају у Србију или отпреме у концентрационе логоре.⁴

Јован А. Бркић, в.д. помоћника окружног начелника у Косовској Митровици у једном извештају Српској влади наводи читав низ мотива из којих је проистацала интернација. Он каже да само у марту и априлу 1942. године треба бити интернирано 2. 000 људи који ће бити употребљени за јавне радове у Јужној и Средњој Албанији. Он такође наводи да су поред мушкараца интерниране и жене и деца. Као мотиве ових интернација он спомиње више разлога. «Прво, опасност због догађаја у Србији и евентуалног устанка. Друго, пошто италијанске власти захтевају да и Арнаути из ново припојених крајева ступе у војску, ови су поставили као услов интернирање Срба. Треће, албанске власти сумњају у евентуалну потпору Срба од стране Италијана и да би фаворизовање Срба било на штету Албанаца, и четврто, Албанци су успели да италијанским властима представе све ове

⁴ Ђ. Борозан, Велика Албанија-поријекло идеје-пракса, Београд 1995, стр 378.

Србе као комунисте, што је разуме се, из основа нетачно.»⁵

Од средине 1942. године, у италијанском подручју спроводиле су се масовне и појединачне интернације и то готово свакодневно. «У Пећи, на пример, само у марту и априлу 1942. године интернирано је око 700 људи, а јуна 1943. у гњиланском срезу више од 800 Срба и Црногораца. Слично је било и у Призрену, Приштини, Урошевцу и осталим срезovima. Више од пет хиљада људи отпремљено је у логоре у Албанији и Италији.»⁶ Уобичајени пут приликом интернација био је прво одвођење у неки локални затвор, где би притвореници боравили по неколико дана, а затим би одатле били пребацивани у Албанију, где су или задржавани или отпремани даље у логоре у Италији, и то углавном у логоре Понца у близини Гаете и логор на острву Устика у близини Сицилије.

Током 1943. године долази до смањења броја интернација, да би капитулацијом Италије велики број интернираца био пуштен на слободу, то се нарочито односило на логоре који су били под италијанском контролом. Други део притворених остао је у логорима и ту је најчешће реч о војним лицима или лицима за која се сматрало да су повезана са покретима отпора, значајан број је задржан ради ангажовања на присилном раду. «Срби и Црногорци упућивани су у Албанију и на принудни

⁵ Архив Косова и Метохије, Обласна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Косово и Метохију, (из архиве Милана Ђ. Недића).

⁶ Б. Божовић, М. Вавић, н.д, стр 241.

рад, највише у рудник хрома код Кукса, затим у Фијеру и Кучову. Многи су и добровољно одлазили да раде у рудницима, како би избегли злостављања и сачували животе.»⁷

Иако су интернације спровођене често насумично, под њихов удар подпадали су у првом реду истакнути друштвени слојеви. Тако Михаило Шаљић, бивши професора пећке гимназије пребачен за професора гимназије у Косовској Митровици у свом извештају о мучењу Срба на Косову упућеном Министарству просвете 26.12.1941. наводи да је у Пећи триста до 400 виђених грађана и чиновника интернирано за Албанију.⁸ Међу интерниранима налазио се читав низ истакнутих личности, од судија, професора, банкара, инустријалаца, али слична судбина није заобишла ни сиромашне слојеве, тако да се често чинило да су одвођења вршена без икаквог критеријума, осим због тога што је реч о Србима. Често су људи једноставно и без образложења хапшени и каминима спровођени у логоре. Хапшења су углавном спровођена у градским срединама где се повећала концентрација српског становништва, које се склањало из сеоских средина где је било сувише изложено и незаштићено од честих вулентарских напада.

Од интернација нису била изузета ни црквена лица, тако да је епископ рашко-призренски Серафим, након капитулације Италије био интерниран у Тирану, где је

умро 13. јануара 1945.⁹ Карактеристичан је и случај монаха Јована Зечевића, из манастира Пећке патријаршије који је био «на челу чете која се спрема за народноослободилачку борбу од људи који су били избегли у манастир Патријаршије. Ухапшен је 1942. године и интерниран у Албанију. Из затвора у Тирани пуштен је 1943. године и неко време провео је у једном манастиру код Фирна у Албанији, где је поново ухваћен и убијен од балиста.»¹⁰

Није само становништво Косова и Метохије упућивано у логоре у Албанију, већ се то дешавало и становништву Црне Горе, нарочито у време и након слома устанка 1941. Према подацима којима располажемо укупно је на територије Албаније постојало тринаест логора за српско становништво (Тепа, Пећин, Каваја, Клос, Пука, Преза, Порто Романо, Кампо, Бурел, Фиори, Порто Палермо, Кукуш и Гермона), али о већини њих постоје само фрагментарни подаци и то углавном сећања бивших затвореника која често могу бити веома субјективна. Највећи од логора био је логор Кукуш у коме се налазило око 4.500¹¹ логораша, а затим Порто Романо, Кампо, Клос и Каваја који су такође имала по више од хиљаду затвореника.

О постојању ових логора и патњама интернираца биле су обавештене како Влада Милана Недића,

⁷ Исто, стр 241.

⁸ Архив Србије, Г-3 (Министарство просвете и вера), ф.892, II пов. бр.501/41

⁹ Р. Радић, Држава и верске заједнице 1945-1970, I, Београд 2002, стр51.

¹⁰ Ђ. Слијепчевић, Историја Српске православне цркве, III, Београд 1991, стр. 141-142

¹¹ Н. Живковић, Југословени у фашистичким логорима у Другом светском рату, Војноисторијски гласник, 1-2, 1995, стр.196

тако и Југословенска влада у емиграцији. Председнику министарског савета Милану Недићу обратио се молбом Иван Перовановић 6. новембра 1941. године износећи му своју судбину бившег логораша логора Пећин и обраћајући се за помоћ онима које је задесила слична. Министарство унутрашњих послова је већ 18. новембра 1941. године упутило молбу Управном штабу Војног заповедника у Србији где је описујући ситуацију у логору замолило «да се омогући једном органу Комесаријата за насељенике и избегла лица да оде у овај логор и покуша да се нађе могућност да се умањи невоља и беда ових људи.»¹² Међутим, помоћ пострадалом становништву коришћена је и у пропагандне сврхе. Тако је Милан Недић, проследио Ђорђу Перићу, шефу Одсека за пропаганду за објављивање у штампи једно писмо које су му 29. септембра 1942. године упутила три српска заробљеника из логора у Кукушу, која су име 4.600 Срба затворених у том логору изражавала подршку напорима Недића и његове владе.¹³

Подробне информације о српским интернирцима у Албанији добила је југословенска влада у емиграцији јула 1943. године када је један лекар који је избегао из интернације поднео Краљевском посланству при Ватикану извештај "Стање нашег живља у делу анектираном од Арбаније и наших интернираца у

Арбанији - марта 1943."¹⁴ Међутим, непознато је каквог је одјека и реакција овај извештај имао.

О ситуацији у самим логорима остало је релативно мало података. Они су углавном базирани на сећањима преживелих логораша. Познато је да се логор Тепа налазио недалеко од Скадра и да се састојао се од неколико зиданих барака у које су прве групе заточеника стигле непосредно после јулског устанка у Црној Гори 1941. године. Касније је попуњаван интернирцима не само из Црне Горе и Херцеговине, него и из осталих логора са подручја Албаније. «Смештај у баркама је био врло лош, без довољно хигијенских услова и без довољно воде. Бараке су слабо чишћене. Логорске одеће није било, па су заточеници боравили у својим прљавим и подераним оделима. Спавали су на креветима са сламарницама, али најчешће на голим даскама. Хране је било тек да се преживи. У логору је владало уверење да део заточеника може бити замењен за Италијане, заробљенике, а и да као таоци могу бити стрељани за погинуле. Средином септембра 1942. интернирци из Тепе пребачени су у логор Бар, а у Тепу су доведени нови заточеници који су 15.6.1943. по групама пребачени у логор Бари у Италији.»¹⁵

Главни црногорски логор налазио се у Клосу, где су упућивани Црногорци за време устанка као и по његовом угушењу. Већ у јулу 1941.

¹² Архив Косова и Метохије, Обласна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Косово и Метохију, (из архиве Милана Ђ. Недића).

¹³ Архив Војноисторијског института, Недићева архива, 1-II-16.

¹⁴ Архив Србије и Црне Горе (АСЦГ), 103-5-56

¹⁵ Ђ. Ђурашковић, Н. Живковић, Југословенски заточеници у Италији 1941-1945, Београд 2001, стр. 55.

био је попуњен са око 1.000 мушкараца и 1.000 жена покупљених насумично по кућама и збеговима, као одмазда на устанак. Већина логораша није имала ни рубља ни одела, јер су многи доведени у летњем оделу или како су се већ затекли у тренутку хапшења. «Дисциплина је врло строга. Посете су апсолутно забрањене. Сви интернирани се у писмима жале на глад и преклињу да им се шаље мало уља и кукурузног брашна а не новаца, јер у логору не могу ништа да купе.»¹⁶ Поред недовољне исхране, овде је владао и недостатак воде, а ситуацију је отежавало и стално малтретирање од стране логорске управе. Последња група логораша стигла је у овај логор маја 1942, а фебруара 1943. логор је расформиран. Један део заточеника премештен је у логор у Бар, а други у логоре на тлу Италије.

Логор Каваја формиран је у јуну 1941. када је као прве заточенике примио учеснике јулског устанка у Црној Гори, а у каснијем периоду ту су интернирани и Срби са територије Косова и Метохије. «Флукуација заточеника је била велика, неки су пуштени кућама, али су на њихова места довођени нови. Почетком 1942. године режим у логору постао је блажи и живот сношљивији, да би крајем године био поново поштрен. Следило је смањено и глад је почела да хара и разара међуљудске односе. За 90 људи кувано је 3 кг кромпира, а дељено и парче хлеба од 20 гр по особи. Током друге половине августа у логору је било 1153 заточеника. Петог и шестог новембра 1942.

две групе заточеника пребачене су у логор у Бар, а последња група заточеника из овог логора транспортована је 19.12.1942. у логоре на тлу Италије.»¹⁷ По једном сведочењу у логору у Каваји било је почетком 1942. године смештено 1.060 логораша. Живели су у три велике бараке које се раније служиле као магацини, од којих су две биле за мушкарце, једна за жене. «Многе су жене доведене у другом стању, тако да је било често порођаја. А како су хигијенске прилике биле врло бедне, морталитет је био огroman. Дневно су умирали просечно по двоје. Од хране се добијао један оброк паште дневно и, испрва 500, па затим 300 грама хлеба. Глад и изнуреност су владале у великом степену, јер се морало и принудно радити. Дизентерија и маларија су харале. Пакети су се смели примати. Посета је била најстроже забрањена.»¹⁸

У логор Преза, у истоименом месту у близини Тиране били су интернирани људи са подручја Косова и Метохије. Тако је на Ускрс 1942. године похапшено у Пећи око две стотине Срба и интернирано у овај логор од стране италијанских војника који су имали и административну контролу над логором. У логору су владали лоша исхрана и неповољни санитарски услови. Сећање на овај логор оставио је један учитељ из Приштине: «Спавали смо под великим пољским шаторима, у које је могло да стане у сваки по 80-100 људи. У шаторима смо имали дрвене кревете, у којим је била слама. Стражу над нама вршили су италијански

¹⁶ АСЦГ, 103-5-56

¹⁷ Ђ. Ђурашковић, Н. Живковић, н.д, стр.56

¹⁸ АСЦГ, 103-5-56

војници. Испочетка нас је било око 400, а после је дошло још око 50 људи. Сви смо били Срби са територије бивше Југославије, коју је Италија окупирала. Нико нас није тукао, нити злостављао. У овоме логору било је око 20 жена и девојака из Пећи. Оне су становале у суседном шатору ограђеном жицом.»¹⁹ Боравак у овом логору у условима изузетно суровог живота у шаторима по свим временским условима завршио се у јуну 1942. транспортовањем интернираца у логор Понци у Италији.

Логор Пука, у близини Скадра био је намењен интернирцима са подручја Косова и Метохије и то највећим делом официрима југословенске војске из Приштине, Призрена, Ђаковице, затим из Тетова, Дебра и Гостивара који су ту доведени почетком 1942. године. «Поступак према официрима, који су у грађанским оделима одведени у логор у Пуку, био је доста добар. Било је дозвољено понети нешто ствари и хране... У изузетним случајевима неким члановима породица допуштене су посете.... Логор је врло примитиван, зими се много патило од хладноће, а и храна је врло слаба.»²⁰ Најтежи период у логору настао је последњих месец дана његовог постојања када су управу преузеле албанске власти, када се погоршала и исхрана и сам третман логораша, да би током јуна 1942. године и овај логор био испражњен, а логораша пребачени за

Италију.

У логор у Пећину затварано је становништво са Косова и Метохије током 1941. године.²¹ По једном сведочанству у коме је побројано 126 притвореника овог логора «ту има бивших југословенских судија, професора, учитеља, полицијских писара, свештеника, резервних официра и још службеника разних ресора који су сва своја одећа продали да би се спасли од глади и данас су у танком вешу у затвору у Пећину - Албанија јер власти албанске и италијанске дају само 5 лека на дан, а то је у Албанији само 1 килограм хлеба.»²² Највећи број логораша био је пореклом из Пећи (58), затим из Призрена (16), Урошевца (11), Гњилана (7), док је мањи број био из мањих места и села. Највише је било земљорадника (33), затим разних чиновника (20), трговаца (20), занатлија (15) и кафеџија (9). Осим тога, ту су се налазила и 3 свештеника, 6 професора и учитеља, као и 5 студената и ученика, а била су и два индустријалца и један директор банке. На основу сачуваног сведочанства видимо да је један логораш умро, док је други пренет у болницу у Тирану, а да надзор у логору није био толико строг говори чињеница да су четири лица успела да побегну. Међутим, одлучити се на бекство није било тако лако, пошто су се бегунци излагали дугом и напорном путу кроз непријатељску територију, па је исход бега био крајње неизвесан, а осим тога питање је

¹⁹ Н. Антонијевић, Албански злочини над Србима на Косову и Метохији за време Другог светског рата: Документа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Крагујевац 2004, стр. 90

²⁰ АСЦГ, 103-5-56

²¹ Љ. Шкодрић, З. Марковић, Једно сведочанство о логору у Пећину у Албанији 1941. године, Војноисторијски гласник, 1-2, 2003, стр. 147.

²² Исто, стр 148.

какве су последице због тога сносили други заточеници.

У логору у Бурелу налазили су се логораши са Косова и Метохије и из Црне Горе. По једном сведочанству: «ту се мора тешко принудно радити уз слабу храну и врло строг поступак. Албански побуњеници из околине једном су приликом извршили напад на логор, ослободили извештан број црногораца и повели у шуму.»²³ Такође је постојао и затвор у Бурелу, где се поред албанских, углавном политичких притвореника у једном тренутку налазило и 38 Срба.²⁴

Логор Кукаш (Кукс) био један од највећих на територији Албаније, у њему се током 1942. године налазило око 4.500 затвореника. Бројност логораша била је условљена и принудним радом у оближњем руднику. Чести су били и случајеви добровољног одласка на принудни рад у овај рудник у циљу избегавања терора у локалној средини или ради прикључивања покрету отпора у овом крају. Тако је Светозар Вукмановић Темпо 1943. године радио на организовању контроле народно-ослободилачког покрета над Качаником и путем Призрен - Скадар ради прикупљања одбеглих радника са подручја Кукса и Тропаје.²⁵ По завршетку Другог светског рата суђено је помоћнику комаданта среске милиције у Приштини, Љуан Ахмет Гашију између осталог и због тога што је септембра 1944. године учествовао у извођењу из затвора у Приштини групе од 40 затвореника и њи-

ховом одвеђењу у Кукс у Албанији, где су убијени.²⁶

У логор Порто Романо близу Драча и логор Капмо близу Скадра интернирани су Срби са Косова и Метохије. Током фебруара 1943. године око 200 Срба из Приштине упућено је у ове логоре и то од стране италијанских снага, па је знатан број њих након италијанске капитулације пуштен на слободу и то највећим делом они из логора Порто Романо, док су логораши из логора Капмо предати немачкој војсци која их упутила на принудан рад у руднике Трепча и Обилић. По једном сведочанству у логору Порто Романо налазило се око 3.000 Срба, а логору Кампо око 2.000. «Храна у поменутих логорима у Албанији била је врло слаба. Међутим, сва је срећа да су заточеници могли добијати од својих кућа пакете. Неки од заточеника нису уживали ову повластицу а некима се опет забрањивало и дописивање са њиховим породицама а исто тако нису могли да примају пошту од својих кућа.»²⁷

О логорима Фиори, Гермона и Порто Палермо сачувано је најмање података и то углавном фрагментарних. Логор Фиори налазио се на југу Албаније и имао је релативно слободан режим, у њему су се налазили углавном Срби из Пећи и Приштине, који су примали 6 лека дневно и могли су се слободно кретати по месту.²⁸ У Гермони се крајем 1942. године налазило око 700 заточеника из Црне Горе, Херцеговине и Косова и Метохије, одакле су преба-

²³ АСЦГ, 103-5-56

²⁴ Н. Антонијевић, н.д, стр. 98.

²⁵ Ђ. Борозан, н.д, стр 403.

²⁶ Н. Антонијевић, н.д, стр. 236.

²⁷ Исто, стр 118.

²⁸ АСЦГ, 103-5-56

чени у логоре на територији Италије. Порто Палермо представљао је вероватно етапни логор при пребацивању логораша за Италију, налазио се у близини Драча, у једној ували опкољеној жицом. Логор се састојао од барака за 400 до 500 логораша које су углавном сачињавали Срби и Црногорци.²⁹

Логори за Србе у Албанији постојали су током читавог периода окупације. И поред њихове бројности тешко је утврдити укупан број људи интерниран у њима, услед честе флукуације и померања логораша, као и услед малог броја сачуваних података. Поред изолованости коју су осећали у непознатој, непријатељској средини, удаљености од родног дома и неизвесности свог положаја и положаја својих породица, логораша су били изложени глади, лошим хигијенским условима и суровом третману, често повезаном за присилан рад.

У самом систему логора постојала је двојност у логорима које су држале италијанске и албанске снаге. Део логора под италијанском контролом испражњен је током 1942. и 1943. године, а логораша су пребаче-

ни у Италију, где је део њих након капитулације Италије транспортован преко Мађарске и Хрватске за Београд. Интернирање и затварање српског становништва од стране албанских власти било је условљено односима са српским квислиншким снагама у косовскомитровачком округу, а затим и настојањима да се убрза исељавање српског становништва и спречи пружање отпора. Осим тога, логораша су коришћени и за присилне радове. Најтежи положај имало је становништво које се налазило у италијанској окупационој зони, где су размере терора биле највеће, тешка ситуација била је и у немачкој окупационој зони, док је најповољније било под бугарском окупацијом због постојања сукоба бугарског окупатора и албанског становништва. Злочини извршени над Србима на Косову и Метохији током Другог светског рата могу се сврстати у неколико категорија, поред протеривања, присилног рада, мучења, убијања, уништавања и одузимања приватне имовине, као и уништавања културно - историјских споменика, интернације и спровођење у логоре спадају међу најтеже.

²⁹ Исто.